# શિકાર કેમ છોડ્યો? ગિરનારની ઘટનાની પાછળનું ચોંકાવનારું વિજ્ઞાન

**સાયન્સ એન્ડ નોલેજ**

★ ધનંજય રાવલ

આ ઘટના ખરેખર અત્યંત દુર્લભ છે પરંતુ તેને 'ચમત્કાર' કહેવા કરતાં તેને પ્રાણીના વર્તનશાસ્ત્ર (Animal Behaviour), મનોવિજ્ઞાન (Psychology) અને ક્ષણિક પરિસ્થિતિના વિજ્ઞાન દ્વારા સમજવી વધુ યોગ્ય છે. સિંહ સામાન્ય રીતે જ્યારે શિકાર કરે છે ત્યારે તેનો હેતુ ખોરાક મેળવવાનો હોય છે પરંતુ દરેક હુમલો ખોરાક માટે જ હોય એવું નથી. ક્યારેક પોતાનો વિસ્તાર બચાવવા, અચાનક ડરી જવાથી, બચ્ચાંની સુરક્ષા માટે અથવા કોઈ અજાણી હરકતને કારણે પણ સિંહ હુમલો કરી શકે છે. આવી સ્થિતિમાં જો સામેની વ્યક્તિ તરત જ મૃત્યુ પામે અથવા ભાગવાનો પ્રયાસ કરે તો ઘણી વાર હુમલો વધુ ગંભીર બની શકે છે પરંતુ કેટલીક દુર્લભ પરિસ્થિતિઓમાં સિંહ માત્ર વ્યક્તિને નિયંત્રણમાં રાખવા માંગતો હોય છે, મારવા નહીં.

આ ઘટનામાં સૌથી રસપ્રદ બાબત એ હતી કે વ્યક્તિ ગભરાઈને જોરદાર ઝપાઝપી કરતો નહોતો. સામાન્ય રીતે માણસ જ્યારે અત્યંત ભયમાં હોય ત્યારે શરીરમાં એડ્રેનાલિન (Adrenaline) નામનું હોર્મોન ઝડપથી વધે છે. તેનાથી વ્યક્તિ ભાગવાનો અથવા લડવાનો પ્રયાસ કરે છે. આને 'Fight or Flight Response' કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જો કોઈ વ્યક્તિ અસાધારણ રીતે શાંત રહી શકે, તો તેની શરીરની હરકતો ધીમી રહે છે. ઘણી વખત શિકારી પ્રાણીને લાગે છે કે સામેનો જીવ હવે મોટો ખતરો નથી.

બીજી મહત્ત્વની બાબત એ છે કે વીડિયોમાં દેખાતી વ્યક્તિ સિંહના માથા, ગળા અને ચહેરા પર ખૂબ ધીમેથી હાથ ફેરવતી હતી. આ વર્તન સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં કરવું અત્યંત જોખમી છે અને તેની નકલ ક્યારેય કરવી જોઈએ નહીં પરંતુ તે ક્ષણે કદાચ આ હળવો સ્પર્શ સિંહ માટે આક્રમક સંકેત બન્યો નહીં. સિંહો પોતાના જૂથમાં એકબીજાના માથા અને ગરદનને ઘસીને અથવા ચાટીને સામાજિક સંબંધ દર્શાવે છે. તેથી શક્ય છે કે સિંહને આ સ્પર્શથી સામેનો જીવ હુમલો કરતો નથી એવી અનુભૂતિ થઈ હોય. જો કે આ માત્ર એક સંભવિત વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી છે; તેને કોઈ નિયમ માનવો યોગ્ય નથી. આ ઘટનામાં સિંહની શરીરભાષા (Body Language) પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જો સિંહ ખરેખર શિકાર કરવાના ઈરાદાથી હુમલો કરતો, તો સામાન્ય રીતે તે ગળામાં ખૂબ જ મજબૂત દાંત ગોઠવીને શ્વાસનળી દબાવી દે અથવા શિકારને ખેંચીને સુરક્ષિત જગ્યાએ લઈ જાય. વીડિયોમાં મળતી માહિતી મુજબ તે લાંબા સમય સુધી વ્યક્તિને પકડી રાખે છે પરંતુ તરત જ જીવલેણ હુમલો કરતો નથી. તે દર્શાવે છે કે કદાચ તેનો મુખ્ય હેતુ નિયંત્રણ સ્થાપિત કરવાનો હતો, શિકાર પૂર્ણ કરવાનો નહીં.

પ્રાણી વર્તનશાસ્ત્રમાં એક રસપ્રદ બાબત છે જેને Predatory Attack અને Defensive Attack વચ્ચેનો તફાવત કહેવામાં આવે છે. જો હુમલો શિકાર માટે હોય તો તેની રીત અલગ હોય છે. જો હુમલો ચેતવણી આપવા અથવા પોતાનો વિસ્તાર બચાવવા માટે હોય તો પ્રાણી ઘણી વાર થોડા સમય પછી પાછું પણ હટી જાય છે. ગિરનારનાં જંગલોમાં રહેતા એશિયાટિક સિંહો મનુષ્યને નિયમિત ખોરાક તરીકે જોતા નથી. તેથી કેટલીક વખત તેમની પ્રતિક્રિયા આફ્રિકાના શિકારી સિંહોથી અલગ હોઈ શકે છે.

આ ઘટનામાં વ્યક્તિની માનસિક સ્થિરતા પણ મહત્ત્વની હતી. ભયમાં માણસ ચીસો પાડે, હાથપગ ફટકારે અથવા ભાગવાનો પ્રયત્ન કરે તો શિકારી પ્રાણીનો શિકાર કરવાનો સ્વભાવ વધુ સક્રિય થઈ શકે છે. જ્યારે ધીમી, નિયંત્રિત હરકતો ક્યારેક પરિસ્થિતિને વધુ ન બગાડે પરંતુ અહીં એક મહત્ત્વની ચેતવણી જરૂરી છે-આનો અર્થ એવો નથી કે સિંહ સામે હંમેશાં આવું કરવાથી બચી જવાય. દરેક સિંહનાં સ્વભાવ, ઉંમર, ભૂખ, આરોગ્ય અને તે ક્ષણની પરિસ્થિતિ અલગ હોય છે. એક સિંહ છોડીને ચાલ્યો જાય એટલે બીજો પણ એવું જ કરશે તેની કોઈ ખાતરી નથી.

વિજ્ઞાનમાં આવી ઘટનાઓને Survivorship Bias દ્વારા પણ જોવામાં આવે છે. જે લોકો આવી દુર્લભ ઘટનામાં બચી જાય છે તેમની વાર્તા સમગ્ર દુનિયા સુધી પહોંચે છે પરંતુ ઘણી બીજી ઘટનાઓમાં જ્યાં આવી રીત સફળ ન થઈ હોય તે આપણા સુધી પહોંચતી નથી. તેથી આ ઘટનાને 'બચવાનો ચોક્કસ ઉપાય' તરીકે જોવો ખોટું છે. આ ઘટનામાં નસીબનો પણ મહત્ત્વનો ભાગ હતો. વ્યક્તિનું ધૈર્ય, સિંહનો તે સમયનો મૂડ, હુમલાનું મૂળ કારણ, આસપાસનું વાતાવરણ અને અનેક સંજોગો એકસાથે અનુકૂળ આવ્યા. આ બધાં પરિબળોના સંયોજનથી આ દુર્લભ પરિણામ આવ્યું.

આ ઘટનામાંથી સૌથી મોટો વૈજ્ઞાનિક પાઠ. જંગલી પ્રાણીઓ સંપૂર્ણપણે અનુમાન મુજબ વર્તતા નથી; તેઓ દરેક ક્ષણે પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરે છે. દરેક હુમલો શિકાર માટે જ હોય એવું નથી. શરીરની ભાષા અને હરકતો પ્રાણીઓની પ્રતિક્રિયા પર અસર કરી શકે છે. અસાધારણ શાંતિ ક્યારેક પરિસ્થિતિને વધુ ખરાબ થવાથી રોકી શકે છે પરંતુ તે કોઈ ગેરંટી નથી. આવી ઘટનાની નકલ કરવાનો પ્રયાસ ક્યારેય ન કરવો જોઈએ કારણ કે પરિણામ જીવલેણ બની શકે છે. ગિરનારની આ ઘટના આપણને એક મહત્ત્વની વાત શીખવે છે-જંગલનો રાજા ક્રૂર મશીન નથી; તે પણ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નિર્ણય લેતું એક બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે પરંતુ તે જંગલી છે અને જંગલી પ્રાણી પ્રત્યે હંમેશાં સાવચેતી અને યોગ્ય અંતર જ સૌથી મોટું વિજ્ઞાન છે.

**ગિરનારની આ ઘટના આપણને એક મહત્ત્વની વાત શીખવે છે-જંગલનો રાજા ક્રૂર મશીન નથી; તે પણ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે નિર્ણય લેતું એક બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે પરંતુ તે જંગલી છે અને જંગલી પ્રાણી પ્રત્યે હંમેશાં સાવચેતી અને યોગ્ય અંતર જ સૌથી મોટું વિજ્ઞાન છે**

હવે પ્રશ્ન એવો થાય કે હુમલો કરનાર સિંહણ હતી. કદાચ સિંહણમાં આક્રમકતા ઓછી હોય અને દયાનું પ્રમાણ વધારે હોય એવું બની શકે? સિંહણે હુમલો કર્યો એટલે તે 'સિંહ કરતાં વધુ દયાળુ હોય છે' એવું માનવા માટે કોઈ વૈજ્ઞાનિક પુરાવો નથી. તેમ છતાં, સિંહણ અને સિંહના સ્વભાવમાં કેટલાક તફાવતો હોય છે, જે આ ઘટનાને સમજવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. સિંહણ સામાન્ય રીતે જૂથ માટે શિકાર કરે છે. તેનો હેતુ ખોરાક મેળવવાનો હોય છે, અનાવશ્યક હત્યા કરવાનો નહીં. તેથી જો તેને લાગે કે સામેની વ્યક્તિ હવે ખતરો નથી અથવા તેને મારવાની જરૂર નથી તો કેટલીક પરિસ્થિતિમાં તે હુમલો બંધ કરી શકે છે. જો માનવીના અચાનક નજીક આવી જવાથી, બચ્ચાંની સુરક્ષા માટે અથવા પોતાનો વિસ્તાર બચાવવા માટે સિંહણનો હુમલો રક્ષણાત્મક (Defensive Attack) હોય તો તે વ્યક્તિને માત્ર કાબૂમાં લઈને પછી છોડી પણ શકે છે. આવા હુમલામાં ઘણી વાર હેતુ 'મારી નાખવાનો' નહીં પરંતુ 'દૂર રાખવાનો' હોય છે. સિંહ (નર) અને સિંહણ (માદા) બંનેમાં માતૃત્વ અને સંતાનની સુરક્ષાની પ્રબળ વૃત્તિ હોય છે પરંતુ તેને 'દયા' સાથે સીધી રીતે જોડવી યોગ્ય નથી. પ્રાણીઓ મુખ્યત્વે વૃત્તિ (Instinct), અનુભવ અને તે ક્ષણની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વર્તે છે, માનવ જેવી નૈતિક લાગણીઓ પ્રમાણે નહીં. હા, એક રસપ્રદ મુદ્દો એ છે કે સિંહણો સામાજિક જીવન વધુ જીવે છે. તેઓ ટોળામાં રહે છે, સાથે મળીને શિકાર કરે છે અને બચ્ચાં ઉછેરે છે. તેથી તેઓ પરિસ્થિતિનું મૂલ્યાંકન કરીને પોતાની ઊર્જા ક્યાં વાપરવી તે વધુ વ્યવહારિક રીતે નક્કી કરે છે પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે તેઓ સ્વભાવે વધુ 'દયાળુ' હોય છે. તો શું આ ઘટનામાં દયા હતી? વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણથી આપણે કહી શકીએ કે આ હુમલો દયા નહીં પરંતુ જોખમનું પુનઃમૂલ્યાંકન (Reassessment of Threat) હતું. તે શિકાર નહીં પરંતુ ચેતવણીરૂપ હુમલો હતો. પરિસ્થિતિ બદલાતાં હુમલો બંધ કરવાનો નિર્ણય પણ હોઈ શકે.

આપણને માનવી તરીકે આ ઘટના દયા જેવી લાગે છે પરંતુ પ્રાણી વર્તનશાસ્ત્રમાં તેને 'Mercy' કહેવા કરતાં 'આક્રમકતા ઘટી જવી' (De-escalation of aggression) કહેવામાં આવે છે. એક વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે. જો એ જ જગ્યાએ બીજી સિંહણ અથવા એ જ સિંહણ બીજી પરિસ્થિતિમાં હોત તો પરિણામ સંપૂર્ણપણે જુદું પણ આવી શકતે. તેથી આ ઘટનાને સિંહણના સ્વભાવનો સામાન્ય નિયમ માનવો યોગ્ય નથી. મળતી માહિતી પ્રમાણે હુમલો કરનાર પાઠડો સિંહ (Sub-adult Male Lion) હતો, તો ઘટનાનું વૈજ્ઞાનિક અર્થઘટન થોડું બદલાય છે. સૌ પ્રથમ, એ સ્વીકારવું જરૂરી છે કે હજી સુધી સત્તાવાર વન વિભાગની સંપૂર્ણ તપાસ બહાર આવી નથી, તેથી કોઈ પણ નિષ્કર્ષ અંતિમ ગણવો યોગ્ય નથી. જો ખરેખર તે પાઠડો સિંહ હતો તો કેટલીક વૈજ્ઞાનિક સંભાવનાઓ વધુ મજબૂત બને છે. પાઠડો સિંહ સંપૂર્ણ પરિપક્વ નર સિંહ જેટલો અનુભવી હોતો નથી. તેની ઉંમર સામાન્ય રીતે 2 થી 4 વર્ષની વચ્ચે હોય છે. આ સમયગાળા દરમિયાન તે શિકાર કરવાની કળા શીખી રહ્યો હોય છે અને ઘણી વખત તેની પ્રતિક્રિયાઓ સંપૂર્ણ પરિપક્વ સિંહ કરતાં અલગ હોઈ શકે છે. આવા યુવાન સિંહોમાં જિજ્ઞાસા (Curiosity) અને પોતાની શક્તિ અજમાવવાની વૃત્તિ (Testing Behaviour) વધુ જોવા મળે છે. ક્યારેક તેઓ હુમલો કરે છે પરંતુ દરેક હુમલો શિકાર પૂરું કરવાની મનોદશામાં હોય જ એવું નથી. જો આ હુમલો રક્ષણાત્મક અથવા પ્રદેશ (Territorial) સંબંધિત હતો તો વ્યક્તિને કાબૂમાં લીધા પછી તેણે જોખમ ટળી ગયું એવું માનીને છોડી દીધો હોઈ શકે. એક બીજી શક્યતા એ પણ છે કે વ્યક્તિએ ગભરાઈને ભારે ઝપાઝપી ન કરતાં સિંહનો શિકારી પ્રતિભાવ વધુ ઉગ્ર બન્યો નહીં પરંતુ આ માત્ર સંભવિત સમજૂતી છે, કોઈ ખાતરીપૂર્વકનો નિયમ નથી.